

եկած յարձակման դիմադրելու համար, սովորական ժողովատեղին զօրաց՝ բազմեանդ կամ Ծաղկոտն գաւառներն էին ։ Ուստի հաւանական է որ Վարդան նախ անդ կեդրոնացոյց իւր զօրքերը, և այդ տեղից զրկեց զԱռանձար Ամաստունին « յամենայն զօրակաւնն լի իմաստութեամբ և քաջութեամբ » (եղ. էջ 184) լրտեսելու Պարսից բանակը՝ երկու նպատակով . ա. « լրտեսել զբազմութիւն զօրացն Պարսից » . բ. « տալ զգրիւս, եթէ հնար իցէ՝ առ ի փութապէս, ասէ, գալ բերել մեզ պսակս արքայութեան » ։ Վարդան տակաւին չէր կարող գուշակել Պարսից միտքը . որք չնայելով որ ի Հեր և ի Զարեանդ էին, սակայն խորամանկութեամբ քողարկելու համար իւրենց վերջնական ծրագիրը, « գունդ բազուս հաստանէր ի զօրաց նորա, սապատակաւ արշաւէր, յաւարի առնուլ կամէր զբազում գաւառս » (եղ. էջ 184) ։ Ուրեմն Առանձար իւր իմաստութեամբ պիտի իմանար և ստուգէր յարձակման ուղղութիւնն ։ Յանկարծակի կ'իյնկնայ Պարսից վերջապահ թեւի վերայ, և կոտորելով՝ կը տանի Տիացածն « անդէն փախստական ի բանակն արկանէր » . (եղ. էջ 184. Փարպ. 224) ։ Յաղթական վերադառնալով՝ լըտեսութեան արդիւնքը պիտի պատմէր, լոյս սփռելով թշնամոյն մուծ շարժումների վրայ ։ Ուրեմն յետ պատմելոյ անշուշտ թէ որքան է բազմութիւն զօրաց Պարսից, պիտի յաւելուր թէ զօրագլուխքն են Մուշկան Նիսաւաւուրտ և Դողվճն . պիտի ասէր մանաւանդ թէ ինչ ռազմագիտութիւն պիտի բանեցնեն այդ երկու զօրավարք, այսինքն « տային գիտել և զայն եւս ստուգարեամբ՝ գալ հասանել ի միջոյ կողմանէ աշխարհիս » ։ Այս տեղ փութացնելու խօսքն անգամ միտք չէ կարող ունենալ, վասն զի Առանձարի երկրորդ նպատակն էր ցրգիս տալ՝ եթէ հնար էր՝ որ փութան այն ուղղութեամբ՝ զոր Վարդան կամէր, այսինքն ի միջոյ կողմանէ, ուր ինքն կեդրոնացեր էր ։ Նա իւր յաղթութեամբ բաւականէն աւելի զբոլած պիտի լինէր զՊարսիկս, ուստի նոքա ուղէին չուզէին պիտի փութ

թային ։ Ուստի Վարդան այս տեղեկութիւնը առնելուն պէս՝ չի սպասեր, այլ « եւս առաւել ճեպէին երթալ ընդդէմ նոցա » (Փարպ. անդ) . ոչ անոր համար որ Պարսիկք կը շութափէին, որոնք արդէն « եւս առաւել ստիպով եկեալ հասանէին ի գաւառն Արտազ, հուպ ի գեօղն որ կոչի Աւարայր » (Փարպ. էջ 226), այլ անոր համար որ հոն սահմանագլխի վերայ՝ զօրքը վերջացնեն, և թոյլ չտան յառաջ խաղալու միջին կողմէն « հասանել յաշխարհն Հայոց սպանութեամբ և գերելով յարձակել և վնասել » (Փարպ. էջ 225-6) ։

Հ. ԳԱՐԻԲԵՆ ՆԱԶԱԳԵՏԵԱՆ

ԽՈՅՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

Մեր նախնիք խոյր կը կոչեն արքայական թագը . ինչպէս կը զործածեն Ս. Գրոց թարգմանիչը և ինչպէս Յովհաննէս Պատմաբան կը գրէ . « Զգետաւորէ . . . թագաւորական զգետաւոր և դնէ խոյր ոսկի ընդելուզեալ մարգարտով ի գլուխ նորա » . իսկ երբոր լատինական միաւր (Mitra) մտաւ մեր եկեղեցւոյ մէջ՝ խոյր բառը յատկացուցին միտրին ։

Հոս կ'ուզեմ քննել՝ նախ թէ խոյրէն առաջ ինչ կը զործածէին կաթողիկոսք պատարագի ժամուն . և երկրորդ՝ լատինական խոյրը (Mitra) ե՞րբ մտաւ հայ եկեղեցւոյ մէջ ։

Ա. Առաջ քահանայք և բոլոր եկեղեցականք բաց գլխով կ'աղօթէին եկեղեցւոյ մէջ, ինչպէս կը պատուիրէ Պօղոս առաքեալ ։ Պատրիարքները միայն ի սկզբան կը զործածէին սաղաւարտը կամ թագը, վասն զի անոնք մասամբ մը արտաքին

1. Սոյն հարցումներն եղած են ժամանակաւ և բազմազգ > ի Սուրհանդակին մէջ (1897 Մարտ) . որոց պատասխանած է Վերամեղ ստորագրողն՝ յաղորդ (Աղբիւ) ամսոյն մէջ ։ Երուսաղէմ համութեամբ գրուած է . մենք եւս քանի մի տարբեր կարծիքներ պիտի յայտնենք ։

իշխանութիւն մ'ալ ունէին իրենց սրբազան կարգին վրայ աւելցուած . և զիտելու է որ Հռոմայ քահանայապետը աշխարհական իշխանաց , այսինքն՝ թագաւորաց խոյրը (tiare) կը գործածէին¹ :

Ո՛ր է ազգի մը մէջ սակայն սովորութիւն չեղաւ պատարագի ատեն սաղաւարտ դնել . և մերազգի քահանայք ալ՝ երկուսասաներորդ դարէն առաջ՝ բաց գլխով կը պատարագէին , ինչպէս մինչեւ հիմայ յոյն և լատին քահանայք . այնպէս որ Ն . Լամբրոնացին բաց գլխով պատարագել կը հրամայէ² . և պատարագի զգեստաւորութեան մէջ՝ սաղաւարտ կամ ո՛ր և է թագ չի՛ յիշատակուիր պարզ քահանայից գործածութեան համար³ :

Կրօնաւորք սակայն « Սեա փիլոնով և վեղարով » կը պատարագէին⁴ , և թերեւս Լամբրոնացւոյ զգեստաւորութեան երկրորդ ձեւը կրօնաւորաց համար է — եթէ փիլոնը կրօնաւորաց յատուկ զգեստ պէտք է հասկընալ և ոչ շուրջառ — « Դինէ զբազպան և զգենու զփիլոն » :

Իսկ կաթողիկոսներն և եպիսկոպոսներն՝ երկուսասաներորդ դարուն միտր կամ խոյր կը դնէին գլուխինն պատարագի ժամուն : Ն . Լամբրոնացին կը գրէ . « Յորժամ զխոյրն դնէ եպիսկոպոսն⁵ » , և այլն . և նոյն ինքն Լամբրոնացի իր ոտանաւոր ներդրողին մէջ⁶՝ կ'ըսէ թէ՛ Գր . Պահլաւունի կաթողիկոսը զՆերսէս Շնորհալի իր տեղը կաթողիկոս ձեռնադրեց .

Գլուխ հանուրք զԴնարեալն օծէր ,
Յաղթող ընդ իւր նրատուցանէր ,
Կրկնամածեալ քօղ արկանէր ,
Եւ գաւազան ի ձեռն դնէր ,
Բազմախաչեան զգեցուցանէր ,
Եմփիորոն զլանջօքն ածէր ,
Փեսայապէս գարդուք պընէր ,
Գլխոյն պրսակ Գրիստոս նրստէր » .

Այս յիշած պսակն՝ է ապահովապէս միտր կամ խոյր :

Ժիւ դարէն առաջ չենք գիտեր թէ ինչ կը գործածէին կաթողիկոսը և եպիսկոպոսը . բայց հաւանականաբար , եթէ քօղն դուրս ուրիշ բան մը կը դնէին իրենց գլուխը , սաղաւարտը պիտի ըլլար , առնուած Յոյներէն⁷ : Սակայն նկարներուն մէջ՝ զգեստաւորուած կաթողիկոսին կամ եպիսկոպոսին գլուխը՝ սպիտակ վեղար կը նշմարենք⁸ : Եւ ինձ ամենահաւանական կը թուի որ կաթողիկոսը՝ Յոյն պատրիարքին սաղաւարտը երբեք գլուխինն դրած չեն . աւսոր փաստ կը համարիմ Մատթէոս Խուհայեցւոյ մի քանի օրինակներէն հետեւեալը . « Տէր Գրիգորիս յուսարկեաց զքօղն և զգաւազանն և զսուրբ նշանն տէր Պետրոսի՝ առ տէր Սարգիս » , ի նշան հաստատութեան կաթողիկոսական պաշտօնին . եթէ ո՛ր և է թագ գործածէին կաթողիկոսը՝ զայն պէտք էր դրել Գրիգորիս :

Բ . Միտրայի՝ կամ լատին խոյրի գործածութիւնն հայ եկեղեցւոյ մէջ՝ Գրիգոր Գ . Վկայասէրին օրով եղած է և ո՛չ Գրիգոր

1. Հմմտ. Հ . Աւելանի Աստուանի մի պատկերը յէջ 436 :

2. Հմմտ. Մեքենութիւն Պատարագի , տպ . Ի Վենետ . էջ 89 :

3. Հմմտ. Անդ , էջ 194 :

4. Տես այս մասին Հ . Վ . Հացուճւոյ Ս . Պատարագի օրիւր գործը , տպ . Ի Վենետիկ , 1899 , էջ 67 :

5. Հմմտ. Մեքեն . Պատարագի , էջ 194 :

6. Որ է Վիպառանութիւն զՆերսէս Շնորհալւոյ . սպուած Գ . Շնորհալւոյ ընդհանրական լոյսից հետ ի Սահակապետբուրգ , յամի 1783 :

7. Յզն Պատրիարքը և եպիսկոպոսները միայն կը գործածեն սաղաւարտ : Երբ հայ եպիսկոպոսը միտր օրին , քահանայք ալ սաղաւարտ սկսան դնել գլուխինն Պատարագի ժամուն :

8. Հ . Գաթրեան-Տաշեանի « Արապան պատարազմատուցք Հայոց » գործը , էջ 733 : Այդ նկարին մէջ կաթողիկոսը սպիտակ վեղար դրած է և պաշտաման զգեստով . և վեղարին վրայ խաչ մը կայ : Այդ նկարին օրինակը շատ հաւանական է որ Երկրպետներորդ դարէն առաջ գրած Մաշտոցէ մը զարագարուած է , երբ դեռ միտրը չկար : Արեւելոյ այդ սպիտակ վեղարը սպիտակ քօղն ծաղուծն առած է . դեռ քննելի կէտ մ'է :

9. Աղբաւմարայ Ս . Խաչի Նաւափառիքին նկարազրութեան մէջ կը պատմուի , իբրեւ թէ Գեորգ Կաթողիկոսը Գապկայ առջեւ կը դնէ « զԱՄՆ Լուսաւորչին , զԴաւազանն և զՄիտր » (Հմմտ. Հայապատ . Բօզ . 226) : Այդ գրութեանը ինչպէս յայտնի է՝ զմըքն գաւրուս , մէջ սպողիկ մը օրօքն է , որով քնաւ նշանակութիւն չունի Միտրի նկատմամբ :

Տղայի (1185), ինչպէս ցարդ կը կարծուէր: Շատ յայտնի է թէ Գրիգոր Տղայ՝ Լուսիոս պապէն խոյր ընդունեցաւ. բայց ասկից առաջ՝ նոյն Հռովմայ պապը՝ Գրիգորի՝ Ներսէս Շնորհաւոյ եղբոր՝ կուգարկէ առաջին անգամ լատին խոյրը:

Ն. Լամբրոնացին կը պատմէ Շնորհաւոյ վարքին մէջ. Հռովմայ քահանայապետը լսելով Գրիգոր Գ. հայ կաթողիկոսին վերայ գովեստները՝ անոր գաւազան և հայրապետական քոյ կը զրկէ՝ և Քօղին հետ կամ քօղին տեղ՝ խոյր զրկած պէտք ենք համարել. որովհետեւ Հռոմայ պապը իրեն յատուկ պաշտաման զգեստները զրկելու սովորութիւն ըրած է միշտ, և քօղը իրենց մէջ չկայ. դարձեալ, Ներսէս Շնորհաւոյ՝ որ այդ ատեններն իր եղբոր քով էր՝ սա տողերը կը գրէ անոր մասին.

« ԶԳրիգորիս յառաջ անեալ ...

Նոր Ահարոն խոյրիւ պըննեալ »

Եւ մեր մատենադարանի մէջ եղած Ժամանակագրութիւն մը (անծանօթ հեղինակ) ունի (1161) « Պապն Հռովմայ առաքեաց զՊապն իւր տէր Գրիգոր կաթողիկոսի »:

Հռովմայ քահանայապետները սովորութիւն ունէին իրենց արքեպիսկոպոսներուն

պաշտում զրկել, ի նշանակ հաստատութեան անոնց աստիճանին և պաշտօնին. այսպէս, երբ Հռովմայ յարձնութեան մէջ մտաւ Կիլիկիոյ կաթողիկոսական աթոռոյն հետ՝ սկսան միտք զրկել հայ կաթողիկոսին:

Լուսիոս Գ. 1185ին՝ Գրիգոր Փիլիպպուտուոյ եպիսկոպոսը Կիլիկիա կը զրկէ առ Գրիգոր Գ Տղայ, յանձնելով անոր իր իսկ խոյրը՝ Հայ կաթողիկոսին համար՝ և Քահանայապետին նամակը այսպէս կը թարգմանէ Ն. Լամբրոնացի. « Մնտփորոն քեզ, եղբայր կաթողիկոս. Պալին, որ է առաջին ամենայն պատուոյ. և խոյր զիմոյ զլիտոյս առաքեցի զգեստ պայծառութեան եկեղեցւոյ »: Վարդան պատմագիրն եւս կը յիշէ սոյն դէպքը (Հմմտ. էջ 134, տպ. ի վննետ.): Եւ Ստ. Օրբէլեան (գլ. ԿԸ) Կոստանդին կաթողիկոսի հանդերձաւորութիւնը նկարագրելով՝ կ'ըսէ. « և գրագն պատուական եղեալ ի գլուխն »: Սակայն լատինական խոյրը կամ միտքը միայն կաթողիկոսաց յատուկ էր ԺԲ-ԺԳ դարերուն. և Սիւնեաց մետրապոլիտը իսկ զայն գործածելու իշխանութիւն չունէին »:

Հ. Մ. ՊՈՏՈՒՐԵԱՆ

1. Լամբրոնացւոյ տողերն են.

« Եթեն ի Հռոմ լուրն հասեալ

Աս հայրապետն՝ որ անդ նըստեալ.

Նա՝ գաւազան և քօղ յըղեալ

Գրով ըզտէրն պաննջեալ »:

(Տես Ընդհանրական Ներս. Շնորհաւոյ, որուն հետ տպուած է նաեւ Ն. Լամբրոնացւոյ վիպասանութիւնն, որ և ոտանաւոր վարք Ն. Շնորհաւոյ) տպ. ի Սանկապետրուք 1781:

2. Ներսիսի Շնորհաւոյ Բանջ յափառ. վննետիկ, 1890, էջ 545:

3. Ահաւասիկ թէ ինչ կը գրէ Ն. Լամբրոնացի իր 1185ի յիշատակարանին մէջ. « ի Թուին Հայոց ՈՒԴ (1185) եկն Գրիգոր եպիսկոպոս ի Հայրապետէն Հռովմայ Լուսիոյ՝ առ կաթողիկոս մեր Գրիգորիոս, որ էր ի սմանէ առաքեալ, և երբ զպատասխանի տեսնոս մերոյ և զԳիրս կարգաց եկեղեցւոյ ... Եւ ընկալեալ կաթողիկոսին սրբոյ զՊալեանն և զԹոյրն ի լուսն պատուոյ իւրոյ՝ գոհացաւ » և այլն:

4. Տես Սիւնեաց Սարգիս մետրապոլիտին (1837) տպուած ժամանակակից Աւագ ծաղկողէ մը նկարուած (Հմմտ. Սիսական, էջ 21):

ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԱԴԱՐԱՆ ԹԱՏՐԵՐԳԱԿԱՆ. — Շարք մը թուակարգեալ ըմտիր ԴՐԱՄԱՅԻՆՈՒ և ԶԱՅԻՇՏՈՅԻՆՈՒ հատորիկներ, որոնք կը բովանդակեն տղայոց համար ընթերցման և դպրոցական թատերական մեր, կայացման համար խաղեր, ինքնագիր և թարգմանածոյ. — չրատարակուած են հետեւեալ հատորիկները.

1. Մ. ԴՈՄԻՆԻԿ ՆԱԶԻՈՑ ԳԵՐԻՆ (Յ Արարուածով դրամա),

2. ԽԱՂԱՄՈՒ (Յ Զամղէտով դրամա),

3. ԵՐԵՎԱՆԻ ԶԱՅԻՇՏՈՅԻՆ. — Ա. Երկու ծայրայնքն (1. Արարուած) — Բ. Երեք Քաշեր (Յ Արարուած).

— Գ. Գողթուած սաղ (Չ Արարուած).

Ամէն մէկ չատորիկն զինքն է ֆ. 0-50.